

Вольга Гушчава

Мінск

СТАЎЛЕННЕ ДА МОВЫ Ў СІТУАЦЫІ БЕЛАРУСКА-РУСКАГА БІЛІНГВІЗМУ

Стаўленне да мовы з’яўляецца адным з найбольш важных фактараў, які ўплывае на сферы яе ўжывання ў двухмоўным соцыуме і дынаміку сітуацыі. Існуе пэўная колькасць прац, прысвечаных дадзенай праблеме ў Беларусі, тым не менш, на мой погляд, дадзенае пытанне застаецца актуальным, раскрытым не поўнаасцю і шмат ў чым дыскусійным. Прычын некалькі:

- стаўленне да мовы з’яўляецца паняццем даволі абстрактным, яго цяжка вымераць нейкімі аб’ектыўнымі параметрамі;
- нягледзечы на тое, што двухмоўны соцыум, здавалася б, неаднаразова так ці інакш экспліцыруе стаўленне да мовы ў публічных выступках, сродках масавай інфармацыі, мастацкай літаратуры, часта цяжка акрэсліць, наколькі дадзеныя прыклады можна праецыраваць на ўсё грамадства, напрыклад, ёсць цікавыя публікацыі, прысвечаныя абмеркаванню двухмоўя ў Беларусі на інтэрнет-форумах¹, аднак у іх прымаюць удзел тыя, хто так ці інакш зацікаўлены моўнай праблемай, у той час як шырокія колы грамадства не праяўляюць да моўнага пытання вялікай цікавасці;
- стаўленне да беларускай мовы з’яўляецца ў значнай ступені амбівалентным, таму метада падобраных масак (*matched guise test*), які часта выкарыстоўваецца ў даследаваннях стаўлення да мовы (абедзве мовы ацэньваюцца па шкале статусу і салідарнасці) будзе нерэлевантны для беларускай сітуацыі, паколькі беларуская мова гэта і мова творчай інтэлігенцыі, часткі студэнтаў – гэта значыць, найбольш адукаванай і актыўнай часткі насельніцтва – і мова вёскі, г.зн. мова, якая рэдка выкарыстоўваецца ў такіх прэстыжных сферах як бізнес і справаводства; беларуская мова гэта адначасова і тое, што аб’ядноўвае беларусаў, паколькі яны падаюць яе ў якасці роднай у спісах насельніцтва, надаюць ёй важную сімвалічную функцыю, і адначасова гэта тое, што раздзяляе, бо гэта маркіраваная ў гарадскім асяроддзі мова, рэакцыя на яе незнаёмага чалавека непрадказальная, акрамя таго яна ўстойліва асацыіруецца з апазіцыйнасцю ўладзе, патэнцыяльнай пагрозай для кар’еры;

¹ А.У. Лянкевіч, *Этнакультурны фактар у стаўленні да беларускай мовы ў інтэрнэце: на матэрыялах форумнага абмеркавання* [у:] Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце. Матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 21–22 кастрычніка 2010 г., Віцебск 2010, с. 75–77. А.У. Лянкевіч, *Станоўчыя і адмоўныя фактары ў фарміраванні стаўлення да беларускай мовы ў інтэрнэт-камунікцыі: на матэрыялах форумнага абмеркавання* [в:] Язык – когниция – коммуникация. Тезисы докладов Международной научной конференции, Минск, 3–6 ноября 2010 г., Минск 2010, с. 281–282. Ю.В. Чернявская, *Белорусы от „тутэйшых” к нации*, Минск 2010, с. 369–374.

- выказванні інфарманта (калі даследаванне праводзіцца метадам інтэрв'ю) могуць быць інтэрпрэтаваныя розным чынам. У якасці прыкладу можна прывесці ў цэлым даволі цікавую дысертацыю Ірыны Ліскавец, некаторыя высновы якой можна лічыць спрэчнымі, напрыклад, наступныя:

„Носители русского языка считают русский язык богатым, культурным и великим с указанием на стоящую за ним великую русскую культуру. О красоте русского языка его носители обычно не говорят, т.к. он, будучи немаркированным, не оценивается в категориях красивый-некрасивый”².

У прыведзенай цытаце відаць, што першы сказ прама супярэчыць другому. Трэба ўлічваць, што рэспандэнт часам можа адказваць шаблоннымі фразамі, якія зусім не адлюстроўваюць яго перакананняў, акрамя таго, адсутнасць эстэтычных характарыстык у дачыненні да рускай мовы можна патлумачыць тым, што стаўленне да яе выключна інструментальнае.

- каб апісаць некаторыя феномены, звязаныя з моўнай сітуацыяй, яе трэба разглядаць у шырокім сацыякультурным кантэксце, улічваючы ўсю спецыфіку нацыянальнай ідэнтычнасці, каналаў і механізмаў трансляцыі культурнай традыцыі. У гэтым выпадку высновы, якія, на першы погляд, падаюцца даследчыку дзіўнымі, становяцца цалкам лагічнымі і зразумелымі, так як наступная заўвага І. Ліскавец

„Интересным и неожиданным для нас результатом явилось то, что этническая самоидентификация информантов практически никак не коррелирует ни с их языковым поведением, ни с отношением к языкам”³.

Калі не атаясамліваць паняцці этнічнай самаідэнтыфікацыі і нацыянальнай самасвядомасці, разумеючы, што беларуская ідэнтычнасць, несумненна, праяўляецца ў дэкларатыўным аспекце, але значна менш у такіх аспектах як аксіялагічны, валютататэўны, эмацыянальныя, такая, на першы погляд, парадаксальная сітуацыя робіцца цалкам зразумелай, асабліва, калі ўлічыць, што палітычная сітуацыя спрыяе атамізацыі грамадства, стрымлівае фарміраванне ўяўлення пра сябе як супольнасць са сваімі мэтамі, інтарэсамі і праграмай на будучыню. Падчас інтэрв'ю мае інфарманты ў сітуацыі, калі правакаваліся адказы ад імя „мы, беларусы”, гаварылі выключна ад свайго імя⁴:

² И.В. Л и с к о в е ц, *Русский и белорусский языки в Минске. Проблемы двуязычия и отношения к языку. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10.02.01; 10.02.20: 19.05.2006*, Санкт-Петербург 2006, с. 158.

³ *Ibidem*, с. 215.

⁴ Варта заўважыць, што В. Акудовіч увогуле лічыць адасобленасць асабістага жыцця пазачасавым феноменам беларускай свядомасці: „Фармальна беларусы сапраўды пражываюць сваё жыццё амаль згодна з філасофіяй Кіркегора – кожны ўпаасобку і менавіта як персанальнае жыццё. Таму і не атрымліваецца іх паяднаць ні нацыянальнай, ні рэлігійнай, ні якой там яшчэ ідэяй. Але насамрэч беларусы не экзістэнцыйны, а анталагічны народ. Яны простыя і цэласныя як зямля, камень, дрэва – як і ўсё, на чым трымаюцца асновы быцця. Беларусь, прынамсі тыповы, традыцыйны, не ведае экзістэнцыйных мітрэнгаў і не мае асаблівых пакут з праблемамі выбару. Бо ён, калі заўгодна, і ёсць самім жыццём. А жыццю няма з чаго (і няма чаго) выбіраць”. В. А к у д о в і ч, *Архіпелаг Беларусь. Кніга дыялогаў*, Мінск 2010, с. 53.

„– А на сколько важно, чтобы белорусский язык сохранился?
– Ну не знаю...я... для меня, наверно, важно" (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, праваслаўная).
„– А Беларусь вашей мечты – это какое государство?
– Ну, не знаю, я не мечтал по поводу Беларуси. Мечты по поводу себя" (В.Б., н. у 1993 г. у Фаніпалі, беларус, каталік).

Павярхоўнасць высновы пра тое, што стаўленне да мовы не суадносіцца з нацыянальнай самаідэнтыфікацыяй, можна ілюстраваць наступнымі словамі В. Акудовіча:

„Калі ў мяне атрымлівалася завітаць у мястэчка Свіслач, дзе я нарадзіўся і асталеў, дык нябожчык бацька зазвычай сустракаў мяне словамі «Беларус прыехаў». Ён не казаў: «сын», «пісьменнік», «мянчук», урэшце – «валацуга». Усё астатняе не было для яго вартай увагі адметнасцю, раўнуючы з тым, што я – «беларус». З гэтага вітання я трохі злаваўся і часам мне карцела запытацца: «А вы што, бацька, з неба зваліліся? Ці ж не такі вы самы беларус, як і я?» Але не пытаўся, паколькі разумеў – бацька мае рацыю. Бо з даўніх даўняў так павялося, што азначэнне «беларус» у нас найперш адсылае да экзистэнцыйнага выбару чалавека, яго ідэалагічнай заангажаванасці, палітычнай залежнасці, свядома абранай экзатычнай мовы і з гэтага – да адметнага спосабу мыслення і ладу жыцця, а толькі потым да нацыянальнай кадыфікацыі, якая сама з сябе ні пра што не кажа”⁵.

Рознымі беларускімі інтэлектуаламі неаднаразова выказвалася думка пра тое, што латэнтнасць, непраяўленасць нацыянальнай ідэнтычнасці ў тых умовах, калі не існавала нацыянальнай дзяржавы, а існавала пастаянная пагроза рэпрэсій з боку чужой улады, з’яўлялася абарончай рэакцыяй супраць асіміляцыі і насаджэння чужых каштоўнасцей (а часам папросту спосабам фізічна выжыцця): „Самавызначэнне тутэйшасці – гэта свайго роду адказ чарговаму заваёўніку, што мяне няма. Гэта – з аднаго боку. А з другога – спосаб самазахавання”⁶.

Пятро Васючэнка такую схаванасць, непраяўленасць лічыць нават экзистэнцыйнай беларускай рысай:

„Беларусы – хобіты еўрапейскага лесу, што хаваюцца ў цені ад саміх сябе. Яны спадзяюцца, што гэты цені іх схаве. І што гэты цені потым ім дапаможа выйсці з ценю. Бо ім выгадней, каб іх рэальнага быцця не заўважалі”⁷.

Крыпта-маўленне, якое прыхоўвае крыпта-ідэнтычнасць, бачыць у трасянцы Ігар Бабкоў:

„Мне здаецца, што сакрэт і трасянка, і таго беларускага грамадства ў тым, што гэта грамадства з крыпта-ідэнтычнасцю. Усе – і сацыёлагі, і лінгвісты, і культуролагі, якія спрабуюць разгадаць сакрэт беларускага грамадства і беларускай ідэнтычнасці – бяруць пад увагу толькі яе выяўныя формы. А ладная частка гэтага грамадства заставалася ў ценю”⁸.

⁵ В. А к у д о в і ч, *Код адсутнасці*, Мінск 2007, с. 108.

⁶ *Тутэйшыя. Размова з Алесем Анціпенкам* [у:] В. Р а к і ц к і, *Беларуская Атлантыда*, кн. 2, Радзё Свабода, 2010, с. 62.

⁷ П. В а с ю ч э н к а, *Беларус вычыма беларуса. Беларус міфалагізаваны, гістарычны, рэальны*, „ARCHE” 2004, №4 (цыт. па электроннай версіі выдання).

⁸ *Дыскусія Трасянка: памежжа культур ці патаемная беларускасць*, budzma.org

У сваім артыкуле я планую закрануць наступныя аспекты:

- ацэнка кожнай з моў (беларускай і рускай) паводле розных крытэрыяў (эстэтычных і ўтылітарных), эмацыянальная сувязь з кожнай мовай;
- ідэнтыфікаванне (альбо неідэнтыфікаванне) сябе з кожнай з моў, роля кожнай з іх у фармаванні розных відаў ідэнтычнасці (нацыянальнай, групавой, культурнай);
- уяўленне пра тое, якімі павінны быць сферы ўжывання кожнай з моў і моўная палітыка ў Беларусі.

Матэрыял базіруецца на 15 інтэрв'ю, зробленых у форме свабоднай размовы са студэнтамі БНТУ ў снежні 2010 г. Інтэрв'ю ініцыявалася на беларускай мове; калі рэспандэнт паслядоўна гаварыў па-руску, даследчык таксама пераходзіў на рускую мову, каб мінімалізаваць дыстанцыю паміж сабой і рэспандэнтам і стварыць для яго найбольш камфортныя ўмовы. Выбар у якасці рэспандэнтаў студэнтаў быў абумоўлены тым, што гэта дазваляе акрэсліць пэўную перспектыву, а выбар студэнтаў тэхнічных спецыяльнасцей тлумачыцца тым, што, у адрозненні ад гуманітарыяў, яны менш зацікаўленыя праблемамі мовы і культуры, і, адпаведна, іх стаўленне ў большай ступені можна праецыраваць на ўсё грамадства, дакладней, на маладзейшае пакаленне. У артыкуле свядома па-за ўвагай застаецца такія важныя складнікі моўнай сітуацыі ў Беларусі як змешанае маўленне, так званая трасянка, паколькі апісаць яго падрабязна не дазваляюць межы аднаго артыкула.

Афектыўныя і эстэтычныя характарыстыкі

Беларускай мове часта прыпісваюцца афектыўныя характарыстыкі:

„Ну... школа... я помню учили белорусский язык... в первой школе именно правила, а вот уже во второй школе там старались уже красоту показать, какая она красивая. Когда ты поешь, как это красиво звучит [...] Часто на белорусском стишки брали, какие-то басни, там где именно это созвучие красиво получалось. Был еще предмет музыка, там получается мы часто преподавателя просили на белорусском, так чтобы они привили нам любовь к этому языку” (Н.С., н. у 1993 г. у Мінску, беларус, праваслаўны).

„... мне нравится (беларуская мова), по-доброму звучит. Белорусский – простой, русский – деловой, украинский – смешной, белорусский – добрый [...] В белорусском есть такие добрые смешные слова: прятки – хованкі – такое доброе (слова)” (Е.З., н. у 1989 г. у Салігорску, беларуска, праваслаўная).

Звяртае на сябе ўвагу тое, што, гаворачы пра беларускую мову, першы інфармант змяняе род прыметнікаў, ужываючы іх не ў мужчынскім, а ў жаночым – адпаведна беларускай лексеме *мова*, а не рускай *язык*.

Інфарманты ўказваюць, што беларуская мова выкарыстоўваецца як сродак экспрэсіі, стварэння камічнага:

„Ну я привык, что там разные жарты з беларускай мовы на русской гаворачы слова ўстаўіць – смешна, ўсе пасмяюцца” (А.Б., н. у 1993 г. у Лідзе, беларус, каталік).

Адзін з інфармантаў, які нарадзіўся ў вёсцы, скончыў беларускамоўную школу, але падчас інтэрв'ю гаварыў выключна па-руску, прычым старанна пазбыўшыся ўсялякіх беларускіх элементаў у сваім маўленні, выказаў стэрэатып (што, здавалася б, ужо адышоў у мінулае) беларускай мовы як мовы прастай, мужыцкай:

„... и мне иногда бывает даже очень интересно поразговаривать, допустим, на простой мужицкой мове.

– А простая мужицкая мова...

– Вот именно то, что беларуская мова. Просто бывают такие моменты в жизни интересные, когда можно высказать просто и четко.

– А эти моменты, когда вам нужно высказаться просто и четко, это какие моменты?

– Допустим, какая-нибудь тяжелая работа. Надо людей немножко расшевелить, вот тогда приходится разговаривать. Они просто понимают” (Х.А., н. у 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, праваслаўны).

Характэрна аднак, што такая дыхатамія („беларуская мова – простая, мужыцкая”, „руская – мова адукаваных людзей, гарадская”) ні ў каго з інфармантаў больш не сустракаецца.

Сімвалічная роля беларускай мовы

Інфарманты дэкларуюць, што беларуская мова для іх свая і з’яўляецца важнай часткай ідэнтычнасці, самабытнасці беларуса як нацыі:

„Беларуская мова – гэта свая, на беларускай мове... ну у кожнага народа [...] далжна быць свая мова. Мова, на якой мы гаворым... мне не падабаецца, што цяпер пераходзяць на рускую мову. Беларуская... яна самая меладычная, мне яна падабаецца. Чэраз пакаленне ніхто, нават, не будзе гаварыць” (В.К., н. у 1989 г. у в. Дабраволья Свіслацкага р-на, беларус, каталік).

„Ну, в общем-то я рад, что есть люди, которые говорят на белорусском. Почему бы и нет, тем более, что это на самом деле родной язык и это хорошо, что им еще кто-то пользуется” (О.П., н. у 1989 г. у Мазыры, беларус, праваслаўны).

Роля беларускай мовы ўзрастае ў кантактах з замежнікамі, што, на першы погляд, можа падавацца парадаксальным, бо руская мова, зважаючы на яе статус і распаўсюджанасць, здавалася б, з’яўляецца больш эфектыўным сродкам міжнародных зносін, аднак, з іншага боку, у кантактах з замежнікамі часцей узнікае патрэба заявіць пра сваю ідэнтычнасць, і, як вынік, актуалізуецца сімвалічная роля беларускай мовы:

„– А есть какие-то ситуации, темы, на которые вам хочется говорить по-белорусски?

– Прикольно рассказывать каким-то иностранцам.. людям на белорусском. Они говорят, что белорусский язык он очень мелодичный, то есть им это очень нравится, больше даже я бы сказал, чем русский язык, то есть им это очень нравится, то есть в этой ситуации я бы даже говорил на белорусском языке. Я говорю часто на белорусском языке.

– А когда Вы говорите на белорусском языке?

– Когда общаюсь с иностранцами, допустим” (А. К., н. у 1993 г. у Мінску, беларус, праваслаўны).

„– А насколько важно, чтобы белорусский язык сохранился?

– Ну не знаю...я... для меня, наверно, важно. Все-таки, по крайней мере, ну хотя бы этим мы отличаемся от русских, и, может, даже, если побывать за границей, можно показать... наверно, путают белорусов, украинцев с русскими, может, как-то показать, что ты не русский, какую-то там самобытность, культуру” (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, праваслаўная).

„– Ну вось я ў прошлым годзе ездзіў ва Львоў [...] Людзі чуюць, як ты размаўляеш на беларускай мове, яны пачынаюць па-іншаму да цябе адносіцца: там «Беларусы – малайцы, у вас яшчэ нехта размаўляе!» Усякае такое. Мы там былі ў царкве адной. Нікога не было, толькі мы ўдваіх зайшлі. Там была жанчына [...] і я адчуваў годнасць і гонар, калі яна сказала, што малайцы, што вы яшчэ неяк так падтрымліваеце сваю культуру і ўсякае такое. І я тады адчуў гонар, што я тут нарадзіўся, за бацькоў маіх, за ўсю Беларусь” (В. З., н. у 1989 г. у Мінску, беларус, праваслаўны).

Інфарманты падкрэслівалі, што рускай мова, у адрозненні ад беларускай, не абцяжарана сімвалічнасцю і эмацыянальнасцю, стаўленне да яе выключна інструментальнае:

„Хоть и разговариваем на русском, но кого не спросишь, все понимают, что не родной язык. Русский... это из-за того, что русские школы, для общения, так понимаем друг друга” (Е.З., н. у 1989 г. у Салігорску, беларуска, праваслаўная).

Аднак выключна інструментальнае стаўленне можна сустрэць і ў дачыненні да беларускай мовы. Хоць самі мае інфарманты дэкларавалі супрацьлеглае, адзін з іх узгадаў знаёмага, якога раздражняе, калі ён са сваім суседам па пакоі гаворыць па-беларуску:

„– А вы неяк для сябе тлумачылі, чаму ён не любіць беларускую мову?
– Я ведаю, чаму: ну ўсе гавораць па-руску. Многія лічаць, што беларуская мова – гэта мова ўжэ аджыўшая, што на ёй гавораць там... ну не знаю... на ёй гавораць... лічаць яе ўжэ аджыўшая і неперспектыўнай” (В.К., н. у 1989 г. у в. Дабраволя Свіслацкага р-на, беларус, каталік).

Тое, што такое стаўленне мае месца, сведчыць і непрыемная рэакцыя, з якой сустракаўся ў грамадскім транспарце інфармант В.З., а таксама дадзеныя з даследавання *Моўныя практыкі ў сучасным беларускім грамадстве: паміж нацыянальным сімвалам і сродкам камунікацыі* групы пад кіраўніцтвам В. Сіліцкага, прадстаўленае 12 кастрычніка 2009 г., дзе 9,3% рэспандэнтаў на пытанне „Чым для вас з’яўляецца беларуская мова?” выбралі адказ „мова, якая практычна непатрэбная ў сучасным жыцці”⁹.

Практычна ўсе інфарманты скептычна ацэньваюць магчымасць стварэння самабытнай беларускай культуры на рускай мове:

„– А белорусская культура на русском языке может развиваться?
– Ну, например, почему бы не писать на русском языке те же самые произведения, но сложно сказать, что это белорусское что-то [...] ну, если прочитаешь произведение белоруса на русском, если это написано будет... то, что описывается, такой-то город, то не поймешь, скорее всего, как говорится, а, если на белорусском будет, то более вероятно, что что-то будет родное что ли. Но не могу сказать, что развивать белорусскую культуру на русском просто будет, будет очень много сложностей скорее с этим” (А.П., н. у 1989 г. у Мазыры, беларус, праваслаўны).

⁹ *Моўныя практыкі ў сучасным беларускім грамадстве: паміж нацыянальным сімвалам і сродкам камунікацыі*, Мінск, 12 кастрычніка 2009 [online], www.belinstitute.eu [доступ: 10.03.2010].

„– Я лічу, што культура не пачне развівацца, калі, па-першае, людзі не пачнуць размаўляць на сваёй беларускай... на сваёй роднай мове, тады нічога не будзе ў нас. – А беларуская культура на рускай мова немагчымая? Літаратурныя творы, тэатр? – Яны магчымыя і творы, і тэатр, але ж тады гэта страціць нейкую такую радзынку сваю. Гэта будзе беларускае, але штучнае нешта” (В. З., н. у 1989 г. у Мінску, беларус, праваслаўны).

„– На руском языке не может. Не может на русском, нужно на белорусском языке писать. У нас есть белорусские писатели. Что же это будет за белорусская литература, допустим, если она будет написана на русском языке, это же неправильно” (Х.А., н. у 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, праваслаўны).

Гэтыя выказванні не прама, але апасродкавана сведчаць пра тое, што руская мова бачыцца як пагроза для беларускай культуры. У даследаванні Трасянка ў Беларусі – мяшаны код як прадукт беларуска-рускага моўнага кантакту, якое праводзілася сумесна прадстаўнікамі Ольдэнбургскага ўніверсітэту і БДУ і сярод іншага прадугледжвала анкетаванне ў розных рэгіёнах Беларусі, адзначаецца: „... угроза для белорусской культуры со стороны русского языка здесь (у Мінску) ощущается сильнее всего: 44,6% по сравнению с 29,0% в целом по массиву”¹⁰.

Дысананс паміж сімвалічнай і камунікатыўнай роляй беларускай мовы¹¹ можа правакаваць амбівалентныя выказванні:

„– Это, вообще, нормально, что у нас несколько языков: много людей – много языков, каждый разговаривает по-своему, а чтобы один язык был, это надо, чтобы с самого начала учить человека, чтобы он просто этот язык считал своим родным. Вроде язык у тебя родной русский, хотя ты сам из Беларуси. Я вот, например, считаю, что мой язык белорусский родной, с рождения я был белорусом... как бы язык... но сейчас как бы нас... меня учили... на белорусском тяжелее разговаривать.

– Вам жалко, что вас в школе учили не по-белорусски?

– Это, скорее всего жалко, что я теряю свои корни, но, учитывая, что это общение все это идет как бы... не очень жалко, потому что сейчас большая часть на русском, белорусский уже пропадает, нам нем уже больше разговаривают пожилые люди, люди, которые преподают там что-то на белорусском, а так вообще, не часто услышишь” (Н.С., н. у 1993 г. у Мінску, беларус, праваслаўны).

„– Конечно, я бы хотела, чтобы белорусский язык был более как-то развит, но просто в школе все на русском языке у нас получается, кроме истории, белорусского языка и литературы, все предметы были на русском языке, потом уже тяжелее переучиваться и тем более, когда уже к тестам готовишься, вот эти термины на русском, белорусские... они сильно отличаются... ты уже привык к русскому, во-вторых, книги, учебное все это на русском языке, газеты, журналы тоже в основном на русском, не о говоря уже о том, что фильмы” (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, праваслаўная).

¹⁰ Г. Хентшель, Б. Китель, Языковая ситуация в Беларуси. Мнение белорусов о распространённости языков в стране, „Социология” 2011, № 4, с. 75.

¹¹ Пра такі дысананс сведчаць і інтэрнэт-апытанні, напрыклад, праведзены парталам tut.by, дзе на пытанне „Якой мовай вы карыстаецеся ў паўсядзённых зносінах?” некаторыя адказы гучалі „на жаль, рускай”, „мне сорамна, але рускай” (дыскусія Без адветов. Можна ли повліять на судьбу народа сидя в интеллектуальном гетто?, tut.by, 18.07.2012).

В. Сіліцкі метафарычна акрэсліў такі дысананс як пачуцце кармічнага доўгу:

„Сёння, як мы высветлілі, адносіны да беларускамоўных у грамадстве вельмі станоўчыя. Падазронасць, непрыманне і агрэсіўнасць ёсць, але гэта дакладна пазіцыя меншасці. Таму сітуацыя, калі задасі па-беларуску пытанне пра беларускую мову, чалавек адкажа табе па-беларуску, а потым цалкам інтэгруецца назад у свой рускамоўны свет – гэта цалкам нармальная практыка. Гэта, дарэчы, дазваляе аддаць кармічны доўг тым людзям, якія лічаць важным існаванне беларускай мовы, але самі не хочуць у гэтым удзельнічаць. «Пару разоў на тыдзень я там з кімсьці паразмаўляў па-беларуску – і то файна». Гэта сапраўды так ёсць. Гэта такі акт сімвалічнага дакранання да нейкай супольнасці, да краіны, да пэўных каштоўнасцяў, на развіццё якіх і ўдзел у якіх проста няма часу»¹².

Беларуская мова можа адыгрываць ролю інтэгратора ў малой групе; у Мінску можа служыць маркерам „свой” для чалавека, які прыехаў з невялікага горада альбо вёскі:

„– А тут у Мінску на якой мове вы гаворыце?

– Як бы звычайна на рускай, але ў мяне аднагрупнік есць, ён з такога невялікага гарадка, і мы з ім па-беларуску... ну ні тое, што па-беларуску, словы беларускія любім ужываць” (А.Б., н. у 1993 г. у Лідзе, беларус, каталік).

Інфармант В.К. з вёскі гаворыць па-беларуску са сваёй сястрой, якая таксама прыехала ў Мінск вучыцца.

Беларуская мова, якая выкарыстоўваецца па-за межамі сям’і і лакальнай супольнасці, напрыклад, у вялікім горадзе, выразна звязваецца з апазіцыйнасцю існуючай уладзе:

„– А о человеке, который в Минске говорит по-белорусски?

– Многие считают, что это оппозиционер скорее всего” (А.П., н. 1989 г. у Мазыры, беларус, праваслаўны).

„Просто у нас еще может чего может бояться люди говорят на белорусском... оппозиционеры говорят по-белорусски” (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, праваслаўная).

Устойлівае асацыяванне беларускай мовы з апазіцыйнасцю ўладзе¹³ прыводзіць да таго, што беларуская мова разглядаецца як перашкода ў прафесійным

¹² В. С і л і ц к і, Н. І г н а т о в і ч, *З усіх беларусаў моладзь найменш жадае размаўляць па-беларуску* [online], <http://belintellectuals.eu/publications/311/> [доступ: 05.05.2012].

¹³ Дадзеныя, якія я атрымала ў інтэрв’ю, супярэчаць высновам групы В. Сіліцкага: „Ведаецца, па нашых дадзеных, як мову апазіцыі яе ўспрымае ўсяго 3–4% грамадства – абсалютна маргінальнае меркаванне” (*Нацыянальная ідэнтычнасць беларусаў: хто мы і якімі будзем* [online], www.belinstitute.eu [доступ: 07.03.2010]). Часткова гэта можа тлумачыцца тым, што свае інтэрв’ю я запісвала ў снежні 2010 г. да і пасля прэзідэнцкіх выбараў, калі атмасфера ў грамадстве была палітызаваная, а паслявыбарчыя рэпрэсіі бяспрэчывы і жорсткія. Аднак такую розніцу можна растлумачыць і тым, як у даследаванні групы Сіліцкага было сфармулявана пытанне. Калі б яно было сфармулявана іншым чынам, напрыклад, „Ці тое, што чалавек беларускамоўны, можа перашкодзіць яму зрабіць кар’еру ў дзяржаўных установах?”, магчыма, працэнт тых, хто адказаў станоўча, быў бы іншы. Само згортванне працэсу беларусізацыі пасля прыходу да ўлады А. Лукашэнкі сведчыць пра ўяўленне аб даволі ўстойлівай сувязі паміж беларускамоўнасцю і апазіцыйнасцю, і, трэба думаць, што гэты пасыл уладаў даволі вы-

жыцці, прасоўванні па кар’ернай лесвіцы альбо нават як больш сур’ёзная непрыемнасць:

„– А як вашыя бацькі паставіліся да таго, што вы перайшлі на беларускую мову? Яны вам адказвалі па-беларуску ці па-руску? Неяк гэта каментавалі?

– Ну, гаварылі толькі адное, што вось глядзі, ты там падраснеш і ўсе зразумееш, што з такой пазіцыяй, як у цябе ты ў жыцці не атрымаеш. Ну вось так. Але ж таксама падтрымлівалі мяне і адказвалі на беларускай мове, размаўлялі са мной на беларускай мове, так сказаць спрабавалі [...]

– А калі вы гаварылі па-беларуску, вашыя бабулі і дзядулі як да гэтага ставіліся? Неяк каментавалі?

– Не вельмі добра, бо яны баяліся і зараз хутчэй за ўсё баяцца, што праз гэта можна неяк пакарабіць сабе жыццё.

– А вам канкрэтна паказвалі, у чым вы можаце сапсаваць сабе жыццё?

– Не, канкрэтна нічога не было, проста так гаворылі, што вось не трэба, дома размаўляй, а там не размаўляй, бо ў цябе нічога не атрымаецца, усякае такое” (В.З., н. у 1989 г. у Мінску, беларус, праваслаўны).

Камунікатыўная роля беларускай і рускай мовы

Шматлікія выказванні сведчаць пра сур’ёзны ціск соцыума на выбар мовы, які праяўляецца не толькі ў тым, што вельмі рэдка прысутнічае пераключэнне кодаў, дастасоўванне да суразмоўцы, але і ў пэўных засцярогах, выкліканых непразказальнасцю рэакцыі суразмоўцы; сама сітуацыя, калі да незнаёмага чалавека ў вялікім горадзе звяртаюцца па-беларуску, з’яўляецца маркіраванай¹⁴, і інфарманты прама гавораць пра тое, што пазбягаюць такой маркіраванасці¹⁵:

„– ...ну как бы не знаю, может, у нас как-то ну начнет говорить на белорусском... ну или с тобой в ответ будут на русском ну или как-то посмотрят на тебя... ну не знаю... некоторые ж люди... Я, например, в основном скромная натура.

[...] – А вы могли бы заговорить по-белорусски?

– Да, могу.

– А в какой ситуации это могло бы произойти? Что для этого нужно?

разна прачытваецца грамадствам. Нават сам В. Сіліцкі ў даследаванні, прысвечаным таму, як людзі прыходзяць да грамадзянскай актыўнасці, адзначае „Гэтаксама ж знаёмства з беларушчынай і зацікаўленасць ёй правакуе чалавека на больш шырокую разнастайную грамадзянскую дзейнасць”. В. С і л і ц к і, *Тры хвалі, чатыры шляхі. Уводзіны* [у:] *Матывацыі супраціву. Кніга апытанняў*, пад рэд. А. Дынька, В. Булгака, Вільня 2011, с. 16.

¹⁴ Інфармант В.З. згадвае неаднаразовыя выпадкі непрыхільнай (а адзін выпадак нават агрэсіўнай) рэакцыі на беларускую мову ў крамах і грамадскім транспарце. Вельмі трапна маркіраванасць беларускай мовы ў публічнай прасторы вялікага горада ілюструе наступнае выказванне В. Акудовіча: „Ва ўсім свеце чалавек, размаўляючы на роднай мове, проста размаўляе. У нас зусім інакш. Кожны раз, калі на людзях мы прамаўляем па-беларуску, дык не проста сумовімся, а як бы ладзім грамадзянскую акцыю ці мастацкі перфоманс, пакольку ўвага ўсіх, хто выпадкова апынуўся побач, адразу засяроджваецца на нечаканым дзіве”. В. А к у д о - в і ч, *Код адсутнасці...*, с. 108.

¹⁵ У даследаванні *Моўныя практыкі ў сучасным беларускім грамадстве...* пад кіраўніцтвам В. Сіліцкага на пытанне „Калі вы рэдка карыстаецеся ці не карыстаецеся беларускай мовай, то чаму?” найбольш распаўсюджаным адказам (49,4% рэспандэнтаў) быў „у маім асяроддзі не карыстаюцца беларускай мовай, не гавораць па-беларуску, і я вымушаны дастасоўвацца да іншых, хоць сам ведаю мову дастаткова добра”.

– Ну, не знаю. Ну, естественно, у меня должно быть хорошее настроение, у этого человека... я должна быть уверена, что он не отреагирует как-то дико и отрицательно, что я к нему обращаюсь. Я, бывает, дома там скажу маме там что-то на белорусском, и она мне что-то ответит, то есть чтобы это как-то воспринималось нормально, ответит, то есть чтобы как-то воспринималось нормально" (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, праваслаўная).

„– А вы са сваімі дзецьмі на якой мове будзеце гаварыць?

– Не знаю, на якой.

– А як вы плануеце?

– Думаю, на якой будуць гаварыць усе, не хачу, каб дзеці там... не, патрэбна гаварыць па-беларуску, но я папробую па-беларуску размаўляць, но усё-такі буду гаварыць так, як гавораць усе" (В.К., н. у 1989 г. у д. Дабраволья Свіслацкага р-на, беларус, каталік).

„– Вы можете себе представить ситуацию, когда бы вы заговорили по-белорусски?

– Ну только если окружение белорусское стало бы, я бы, конечно, постарался бы по-любому... я уверен, что перешел бы на белорусский язык, если бы вокруг начали говорить по-белорусски" (А.П., н. у 1989 г. у Мазыры, беларус, праваслаўны).

„– А есть какие-то темы, на которые вам проще говорить по-белорусски, проще по-русски или какая-то обстановка, в которой вы будете скорее по-белорусски говорить или обстановка, в которой скорее по-русски?

– Ну, это все зависит от окружения [...] каждый человек пытается не выделяться среди других людей, поэтому, если все разговаривают на русском, он будет тоже разговаривать на русском, никуда он не денется, потому что против течения тяжело плыть" (Х.А., н. у 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, праваслаўны).

Праўда, ціск соцыума можа дзейнічаць і ў іншы бок: калі ўсе вакол гавораць па-беларуску, чалавек таксама гаворыць па-беларуску:

„– А калі вы былі малы і жылі ў Дабраволі, вы па-руску калі-небудзь гаварылі?

– Не, па-руску я не гаварыў. Я проста... ніхто не гаварыў па-руску, так і я гавару па-беларуску" (В.К., н. у 1989 г. у в. Дабраволья Свіслацкага р-на, беларус, каталік).

Больш за тое, калі хтосьці трапляе ў беларускамоўнае акружэнне, гэта часта стаецца для яго штуршком, каб цалкам перайсці на беларускую мову:

„– Вы можете себе представить себе ситуацию, когда бы вы заговорили по-белорусски?

– Ну, только если окружение белорусское стало бы, я бы, конечно, постарался бы, по-моему, я уверен, что перешел бы на белорусский язык, если бы вокруг начали говорить на белорусском" (А.П., н. у 1989 г. у Мазыры, беларус, праваслаўны).

Інфармант В.З. адказваючы на пытанне, чым быў выкліканы яго пераход на беларускую мову, зазначаў:

„– Ну, проста, мабыць, настроем, які быў тады ў маім, як так сказаць, акружэнні, з якім я тады меў добрыя стасункі. Тады ўсе амаль што людзі, якія былі побач са мной, размаўлялі па-беларуску" (В.З., н. у 1989 г. у Мінску, беларус, праваслаўны).

Большасцю інфармантаў двухмоўе ў Беларусі ацэньваецца хутчэй як няправільная сітуацыя, негатыўная з'ява (але не рэзка негатыўная):

„Все говорят по-русски, это, конечно, неправильно, мне роднее русский, чем белорусский, хоть это и неправильно” (Е.З., н. у 1989 г. у Салігорску, беларуска, праваслаўная).

„Ну, говорят, если нет языка, нет народа, то есть, язык – это часть культуры, часть истории, и ну, наверное, это было бы не очень хорошо, если бы мы его (белорусский язык) забыли и не употребляли, хотя сейчас, по-моему, все к этому идет” (А.А., н. у 1990 г. у Слуцку, беларус, праваслаўны).

Такое супярэчлівае ўспрыняцце існуючай сітуацыі праяўляецца ў супярэчлівых выказваннях, калі той самы рэспандэнт гаворыць пра рускую мову як навязаную (а потым не зусім навязаную), пры гэтым ужываецца то слова *пережиток*, што мае негатыўную канатацыю, то слова *наследие*, якое мае станоўчую канатацыю:

„– А русский язык – это родной язык, свой язык?”

– Ну, получается, родной язык, другого я как бы так хорошо не знаю; на русском языке разговариваю, тем не менее, этот язык... не пережиток... вообще-то наследие от Советского Союза¹⁶ скажем так... оставшееся там в большей степени... ну не большей степени... навязали... даже не навязали... было единое государство, был единый язык, это по-любому нужно было его учить, поэтому он остался у нас русский, было намного удобнее знать общий язык всем, просто наследие нашей истории.

– Это наследие нужно сохранить или от него нужно как можно быстрее избавиться?

– Незачем избавляться... ну есть радикальные люди, которые говорят... один из кандидатов (у президенты на выборах 2010 г.): давайте уберем русский язык вторым государственным, оставим белорусский, и будем 10 лет переходить... такого не бывает, невозможно перестройка так сразу, за поколение даже сложно будет очень. Я не считаю, что как-то нужно запрещать, менять, потому что каким-то образом нужно более... убедить даже людей, что им нужен белорусский язык, я не знаю, как это сделать, конечно, не просто навязать белорусский язык невозможно” (А.П., н. у 1989 г. у Мазыры, беларус., праваслаўны).

З прыведзенага выказвання бачна, што існуючая сітуацыя ацэньваецца негатыўна, але прымаецца і не выклікае імкнення яе змяніць. Такую супярэчнасць В. Сіліцкі вельмі трапна акрэсліў наступным чынам: „Гэта нармальнае стаўленне нашага чалавека да любой грамадска-важнай справы. А грамадска-важную справу заўжды робіць хтосьці, а я мушу сачкануць”¹⁷.

Такім жа супярэчлівым з'яўляецца і выказванне Х.А.:

„– А это хорошо, что в Беларуси два языка или это вредит белорусскому языку?”

– Ну, конечно, вредит, я хочу сказать. Хотелось бы, чтобы больше разговаривали на белорусском языке. Ну, допустим, у нас очень тесные связи в науке,

¹⁶ У цэлым, аднак, інтэрв'ю дэманструюць, што руская мова ў свядомасці маіх інфармантаў не мае такой выразнай канатацыі як „савецкая”, „імперская”, „каланіяльная”, якую яна мае сярод беларускамоўнай часткі грамадства.

¹⁷ В. С і л і ц к і, Н. І г н а т о в і ч, *З усіх беларусаў...*

в экономике с той же Россией, мы должны тоже говорить на русском языке, не так как на Украине: все разговаривают на украинском, они русский как бы не очень, они более националистически настроены. Я считаю, что, конечно, должны больше разговаривать на белорусском языке, хотя то, что у нас два государственных языка – русский и белорусский – я считаю, что это тоже правильно, хотя белорусский язык немножко запущен, потому что во всех учебных заведениях разговор идет... все учебники на русском языке... (Х.А., н. у 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, праваслаўны).

Зразумець такое амбівалентнае стаўленне да двухмоўя можна, калі можна паспрабаваць прааналізаваць яго ў сувязі з уяўленнямі інфармантаў аб беларускай гісторыі. У адрозненні ад адраджэнскага дыскурсу, які ўваходжанне ў склад Расійскай імперыі і Савецкага Саюза апісвае як адхіленне ад траекторыі развіцця беларускай гісторыі, што мела трагічныя і разбуральныя наступствы для беларускай культурнай традыцыі¹⁸; згодна з гэтым дыскурсам працэс русіфікацыі бачыцца як моўны і культурны генацыд, руская мова ўспрымаецца як перажытак каланіяльнага мінулага, ад якога неабходна як мага хутчэй пазбавіцца, мае інфарманты ўваходжанне Беларусі ў склад розных дзяржаўных аб'яднанняў успрымаюць хутчэй як факт, а не як памылку гісторыі; гэты факт тлумачыць стан беларускай мовы, да яго трэба ставіцца лаяльна і не спрабаваць праводзіць рэзкіх змен.

Трэба таксама зазначыць, што выказванні інфармантаў (за выключэннем А.К. і В.З.), як правіла, далёкія не толькі ад адраджэнскага дыскурсу, але і ад афіцыйнага дзяржаўнага, дзе ў беларускай гісторыі акцэнтуюцца савецкі перыяд, які ацэньваецца выключна пазітыўна, а двухмоўе прадстаўляецца як культурнае багацце. Такім чынам, можна гаварыць пра адсутнасць у свядомасці большасці інфармантаў нацыянальнай і моўнай ідэалогіі, з якой яны б сябе ідэнтыфікавалі.

Інфарманты самі адзначаюць, што доўгая адсутнасць дзяржаўнасці, уваходжанне ў склад некалькіх вельмі розных дзяржаў, перарваная традыцыя перашкаджае ўспрыняццю шырокімі коламі беларускага грамадства адной несупярэчлівай сістэмы ўяўленняў пра Беларусь і беларускасць¹⁹:

„– Ну довольно много людей у нас в Беларуси, которые очень почему-то хотят вернуть нашу символику украденную. Ну, я не знаю, кто бы еще хотел. В России

¹⁸ Найбольш ярка можна ілюстраваць гэты дыкурс наступнай цытатай: „Трапіўшы ў канцы XVIII стагоддзя ў тэратэрыяльны і эканамічны палон Расейскай імперыі, этнас натуральным чынам апынуўся і ў культурным, ідэалагічным палоне. Праз усё XIX стагоддзе беларусам навязваліся чужыя каштоўнасці – гісторыя, героі, звычаі, мова. Уласныя архаічныя і эўрапейскія каштоўнасці акупанты не толькі ідэалагічна, а нават гвалтам выкарчоўвалі са свядомасці людзей, прымушалі далучаць да сваёй культуры, свайго святацям чужыя міты. Наша становілася ня нашым, а ня нашае нашым [...] Улада зноў адмаўляе гістарычную, моўную, культурную адметнасці нацыі, арыентуючыся на каштоўнасці былой метраполіі. Зрэшты, захоўваючы той самы каланіяльны парадак рэчаў. Дзеля гэтага выкарыстоўваюцца тыя самыя міты – пра славянскую еднасць, старэйшага брата, талерантны народ, айчынную вайну. І, прыстасоўваючыся да новых рэаліяў, выкарыстоўвае іх ужо ў якасці нават брэндаў. Выбар спрашчаецца, калі на народ, як на тавар, лепяцца ярлыкі «талерантны», «дзёвухмоўны», «славянскі». Такім народам лёгка гандляваць і маніпуляваць”. В. Р а к і ц к і, *op. cit.*, с. 324–325.

¹⁹ Вельмі трапна гэта апісвае наступнае выказванне В. Акудовіча: „Паперадзе я трохі нагадаў, колькі самых разнастайных культурных традыцый назапасіў у сабе дыкурс Беларусі. І ўсе яны [і безліч незгаданых] так ці інакш сядзяць у нас, толькі ў кожным паасобку ў зусім розных камбінацыях”. В. А к у д о в і ч, *Архіпелаг Беларусь...*, с. 55.

такого нету, у них, получается, история не прерывалась никак, они шли, шли... Советский Союз... ну в общем-то все одно государство было, а мы то в ВКЛ, то в Речи Посполитой, то в СССР, то сейчас опять самостоятельное государство, и вот у нас есть какое-то... есть такое... кусками история какая-то, нет целостности, то есть пытаемся мы зацепиться за какое-то наше... там белорусизацию там ну в начале XX века, нету какой-то единости, не знаю ну, на мой взгляд, в том, чего мы хотим... ну как... в чем наши истоки.

– А для вас наши истоки в чем?

– Ну вот я получается ровесник самостоятельной Беларуси, и я не вижу особого смысла возвращать ту же самую символику: поменяли флаг, поменяли герб – хорошо... как бы это на самом деле не самое главное, что есть у государства.

– А самое главное что?

– Самое главное... ну белорусы себя считают белорусами, то есть они не считают себя частью там Советского Союза, например, они самостоятельный народ” (А.П., н. у 1989 г. у Мозыры, беларус, праваслаўны).

У прыведзеным выказванні выразна відаць тую ж самую супярэчнасць, што і ў многіх іншых: пры тым, што Пагоня і бела-чырвона-белы сцяг называюцца скрадзенай сімволікай, у інфарманта не ўзнікае такога натуральнага, здавалася б, жадання іх вярнуць. Улічваючы тое, наколькі жорстка кантралюецца публічная прастора, гэтую супярэчлівасць лёгка зразумець: калі ад злодзея, які прыставіў табе нож да горла настойліва патрабаваць вярнуць скрадзенае, гэта можа для цябе дрэнна скончыцца, пра што сведчыць гісторыя Сяргея Каваленкі, які за тое, што вывесіў бела-чырвона-белы сцяг трапіў за kratы, дзе больш за 50 дзён трымаў галадоўку, якая падарвала здароўе, і дагэтуль існуе пагроза для яго жыцця, пасля прымусовага кармлення і знаходжання ў псіхіятрычным шпіталі ізноў быў вернуты ў турму. Калі кошт любові да нацыянальнай сімволікі можа быць настолькі высокі, цалкам зразумела, што далёка не ўсе гатовыя яго плаціць, а каб пазбегнуць унутранага канфлікту, прасцей ад яе ўвогуле адмовіцца.

Уяўленні пра тое, як павінна выглядаць моўная палітыка ў Беларусі

Многія інфарманты гавораць пра тое, што праблемы беларускай мовы ў дадзены момант вырашыць цяжка:

„– А что нужно сделать, чтобы люди начали говорить по-белорусски?

– Ну, просто слишком много времени делали то, чтобы люди не говорили по-белорусски, и поэтому уже что-то вернуть нужно те же 50–60 лет, два поколения – три, и сложно очень при... я даже не представляю, как это можно сделать на самом деле, как это привить можно” (А.П., н. у 1989 г. у Мозыры, беларус, праваслаўны).

Часта выказваецца нежаданае рэзкіх змен:

„– Если бы сделать как на Украине – просто ввести тот украинский, в нашем случае белорусский язык на государственный уровень, как там сделалось – это, я считаю, просто опять же максимализм, с которым это все делается. [...] Я считаю, что каждый человек должен говорить на том языке, на котором он хочет говорить, и глупо заставлять его говорить на том языке, на котором он не хочет” (А. К., н. у 1993 г. у Мінску, беларус, праваслаўны).

„– ...ну как вот сказать: «Все, говорим только на белорусском, пишем только на белорусском», то есть лично мне было бы страшно, потому что я толком не

знаю. Может, сказать я и скажу что-нибудь, но в плане грамотности у меня ошибок будет куча. На русском языке я более или менее грамотно пишу, хотя бы в этом плане: когда много читаешь, запоминаешь, ну и тест я тем более по-русски сдавала, потому что мне казалось, что вряд ли я за год осилю белорусский на должный уровень, и то есть, если что-то делать в плане языка, то надо это все делать постепенно. Может, начать с деток маленьких вот в том плане, что, если с детства привыкнут, и потом уже пойдет по нарастающей, а вот взрослых людей... потому что... ну это история так сложилась, только в ВКЛ белорусский язык был государственным, потом Речь Посполитая – на польском, потом Российская империя, Советский Союз – там на русском, то есть слишком много времени прошло, когда язык не был в общем использовании” (Ю.Ш. н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, праваслаўная).

Рэзкія перамены асацыіруюцца з магчымасцю жорсткіх рэпрэсіўных метадаў іх правядзення:

„Я вот да, надо возрождать язык, но, мне кажется, вот оппозиционеры... они вот кардинально хотят... хотят от кардинально, как я говорила, это тяжело, и мне было бы тяжело и страшно ну как это что ли с работы... о, если не будете говорить по-белорусски – уволим с работы... о что-то такое....” (Ю.Ш. н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, праваслаўная).

Часцей за ўсе роля асноўнага рухавіка беларусізацыі адводзіцца дзяржаве, адміністрацыйным захадам, што павінны стварыць сітуацыю, у якой людзям прыйшлося б пераходзіць на беларускую мову:

„– Ну, я лічу, што, калі гэта не зробіць гасударственай мовай толькі адну беларускую мову, я думаю, цяжка будзе поўнасьцю размову паміж людзьмі... і наогул размаўляць на беларускай мове, таму што, калі ўсе размаўляюць паміж людзьмі на беларускай мове, хаця некаторыя я скажу, размаўляюць толькі на беларускай мове, і я лічу, каб поўнасьцю аднавіць гэту... гэты трэнд зрабіць, бо гэта наша гісторыя, трэба зрабіць толькі адзіную беларускую мову дзяржаўнай, тады намнога больш шансаў становіцца для яе вастанаўлення поўнага.
– А што яшчэ, на вашу думку, трэба зрабіць для аднаўлення беларускай мовы, і хто ўвогуле павінен гэтым займацца: гэта дзяржава павінна займацца ці гэта самі людзі павінны?
– Я лічу, па-першае, трэба, каб дзяржава аднавіла працэс, і каб, напрыклад, тэлебачанне перайсці ўсе дзяржаўныя праграмы на беларускую мову і, канешна, людзі, гэта многае завісіць ад людзей, але ж, калі яны пастаўлены ў такое становішча, то ну яны проста... ну гэта як на прыродных функцыях... яны проста прыстасоўваюцца да рускай мовы, бо вакол нас амаль вездзе руская мова і, напрыклад, калі б беларускую мову зрабілі адзінай дзяржаўнай, то пачалі бы паціхоньку прыстасоўвацца да беларускай мовы, і я думаю, праз некаторы час, канешне, гэта было б, не зараз, не ў адзін дзень: раз тут руская, а на наступны дзень усе размаўляюць па-беларуску – гэтага не было б, але прайшоў час і ўсе бы таксама як прыстасавалі да рускай мовы, таксама прыстасаваліся б да беларускай, але гэта трэба рабіць намаганні” (А.Н. , н. у Гродна у 1993 г., беларуска, праваслаўная).

Думку пра тое, што вельмі паспрыяла б распаўсюджанню беларускай мовы, калі бы яна стала адзінай дзяржаўнай, паўтарылі многія з інфармантаў.

„– А вы можете себе представить ситуацию, что вы стали бы с детьми говорить по-белорусски?

– Ну, да, наверное, могу.

– А что должно произойти?

– Ну, один государственный язык, но я думаю, вряд ли это произойдет (А.А., н. у 1990 г. у Слуцку, беларус, праваслаўны).

– Ну, зрабіць, я думаю, не можна нічога. Трэба проста цяпер ужо... я думаю... я падаваў дакументы дажа на рускам... на рускай мове падаюць у дзяржаўныя ўстановы... каб гэта зрабіць яе... зрабіць так... афіцыйна зрабіць яго поўнасьцю афіцыйным, дакументы беларускія перавесці на беларускую мову, потым у вузах прэпадавалі на беларускай мове, поўнасьцю перавесці” (В.К., н. у 1989 г. у в. Даброволья Свіслацкага р-на, беларус, каталік).

„Наверное, это преподавать в школах начинать сразу с первого класса на белорусском языке, сделать государственным, не двуязычие как у нас, а белорусский язык только, все – телевидение, радио, газеты – на белорусском” (Н.К., н. у Магілёве у 1993 г., беларус, праваслаўны).

Амаль адзіным з інфармантаў, які сказаў, што галоўная роля ў аднаўленьні беларускай мовы належыць сям’і, быў В.З., які ў свой час пачаў паслядоўна з усімі гаварыць па-беларуску, праўда, пасля паступленьня ў БНТУ на занятках і з аднакурснікамі ізноў перайшоў на рускую мову.

Параўнанне разважанняў інфармантаў з дыскусіямі па моўным пытанні ў інтэрнэце

Вельмі цікавым, на маю думку, было б параўнанне дадзеных, атрыманых метадам інтэрв’ю, з дыскусіямі ў інтэрнэт-прасторы. Кідаецца ў вочы даволі сур’ёзная розніца, якая абумоўлена хутчэй за ўсё тым, што маімі інфармантамі, за выключэннем аднаго, былі асобы, якіх не надта хвалюе моўнае пытанне, у той час як ў дыскусіях на форумах, блогах і інтэрнэт-старонках прымаюць удзел людзі, для якіх моўнае пытанне з’яўляецца важным (а часта вельмі важным) чыннікам.

Дыскусіі ў інтэрнэце ствараюць уражанне, што ў Беларусі існуе глыбокі і востры канфлікт паміж беларускамоўнымі і рускамоўнымі, пра што сведчыць метафорыка, якая апісвае білінгвізм (хвароба, ракавая пухліна, шызафрэнія), рускую мову ў Беларусі (цёмрашальства, бездухоўнасць), трасянку („трасянка – гэта забойства беларускай мовы”), беларускамоўных („интеллектуальное гетто”) і расейскамоўных („недалечаныя прыдуркі”, „бязглузды расейскамоўны савок”), адносіны паміж беларускамоўнымі і рускамоўнымі („белорус белорусу не брат, а приду-рок”), рускую і беларускую культуру („расейская культура вядзе беспардонную вайну супраць беларускай”, „адпомсціць расейцам па-ірландску”, „посткаланіяльная сітуацыя”). Пры чым тыя, хто спрабуюць заняць нейкую сярэднюю, прамежковую пазіцыю, прыпарушыць гэты канфлікт, за гэтую „спробу рэвізіянізму” могуць сутыкнуцца з вельмі рэзкай рэакцыяй сваёй моўнай групы.

У сваю чаргу, дадзеныя, атрыманыя з інтэрв’ю, сведчаць пра комплексы, унутраную непаслядоўнасць у поглядах на моўнае пытанне, але не сведчаць пра востра-канфліктны настрой у дачыненні да іншай мовы ці іншамоўнай групы, наадварот, інфарманты спрабуюць нівеліраваць супярэчнасці, падкрэсліваючы, што, з аднаго боку, трэба захаваць і развіваць беларускую мову, а з другога, што вырашэнне моўнага пытання складанае і павінна праводзіцца паступова, прычым яго вырашэнне варта пачынаць з прававых і адміністрацыйных захадаў. Цяжка

адназначна адказаць на пытанне, ці адсутнасць вострага канфлікту з'яўляецца вынікам таго, што публічная прастора жорстка кантралюецца і на вострыя дыскусіі ў ёй няма месца, ці вынікам таго, што абедзве моўныя групы разумеюць неабходнасць аб'ядноўвацца і пазбягаць канфліктаў. У якасці спробы адказу на гэтае пытанне можна прывесці цытату з артыкула С. Дубаўца ў адказ В. Марціновічу на яго разважанні па моўным пытанні:

„У сярэдзіне беларускага народу няма ніякага моўнага канфлікту і шукаць яго – значыць яго ствараць. На маё адчуванне, такі канон і сёння глыбока сядзіць у беларусах. Гэта як бы адкладзенае на пазней пытанне, такі сабе грамадзкі кансэнсус не чапаць гэтай праблемы, пакуль для справядлівага яе вырашэння проста няма магчымасці, не прысьпеў час. Але што прысьпее, быццам бы, зразумела ўсім”²⁰.

Супастаўленне з вынікамі колькаснага сацыялагічнага даследавання

Метад інтэрв'ю дазваляе толькі апісаць пэўныя тыпы стаўлення да мовы, прасачыць матывацыі і звязаць іх з іншымі складнікамі нацыянальнай ідэнтычнасці, такімі як гістарычная памяць, сфера ідэй і каштоўнасцей, мадэлі паводзін, вобраз беларусаў як уяўленай супольнасці і Беларусі як ідэалагічнай радзімы. Адказаць на пытанне, які працэнт беларусаў падзяляе тое ці іншае стаўленне да мовы, можа даць толькі колькаснае сацыялагічнае даследаванне, напрыклад, ужо не адзін раз згаданыя *Моўныя практыкі ў сучасным беларускім грамадстве*.

У даследаванні пад кіраўніцтвам В. Сіліцкага інфарманты ў залежнасці ад свайго стаўлення да мовы былі падзелены на некалькі груп і працэнтныя суадносіны кожнай з гэтых груп выглядаюць наступным чынам:

- тыя, хто жадае быць актыўным носьбітам беларускай мовы – 18%;
- тыя, хто гатовы жыць у беларускамоўным асяроддзі, але карыстацца пры гэтым ў першую чаргу рускай мовай – 27%;
- тыя, хто хацеў бы жыць хутчэй у рускамоўным асяроддзі, але праяўляе цікавасць да беларускай мовы – 34%;
- тыя, хто поўнасю адварочваецца ад беларускай мовы – 21%.

У цэлым можна было назіраць падабенства ў адказах інфармантаў у абодвух даследаваннях і пагадзіцца з высновамі пра тое, што

„мова з'яўляецца сродкам ідэнтыфікацыі з супольнасцю (у якасці артэфакта) – але валоданне ёй не бачыцца як неабходны чыннік удзелу ў супольнасці. У той жа час такім чыннікам бачацца іншыя культурныя практыкі – што стварае легітымную прастору для прыхільнікаў беларушчыны [...] магчымасці зааганжавання рускамоўнай большасці залежыць ад «ненавязчыкасці прапануемых ім моўных практыкаў»”²¹.

Ёсць, аднак, пэўныя тэзісы, з якімі можна не пагадзіцца:

„У цэлым, беларускамоўная меншасць – гэта «народ у народзе». Абшара беларушчыны не вызначана акрэсленым геаграфічным, сацыяльным ці дэмаграфічным арэалам”²².

²⁰ „Беларусь – гэта мова” – адказ Дубаўца Марціновічу, budzma.org, 9.07.2012.

²¹ *Моўныя практыкі...*

²² *Ibidem.*

Моцная маркірававанасць беларускай мовы, пра якую гаварылі мае інфарманты, а таксама тое, што адразу некалькі з іх без аніякіх сугестый даследчыка адзначылі яе сувязь з апазіцыйнасцю, дазваляюць ставіць высновы, зробленыя групай Сіліцкага, пад сумненне. Трэба адзначыць, што амаль няма глыбокіх сур'ёзных даследаванняў (тым больш зробленых якаснымі, а не колькаснымі сацыялагічнымі метадамі), што давалі б уяўленне пра тое, як насамрэч беларускамоўныя і рускамоўныя беларусы бачаць адзін аднаго, а адказ на гэтае пытанне з'яўляецца вельмі важным для рэlevantнага апісання і моўнай сітуацыі ў Беларусі, і стану беларускага грамадства ў цэлым.

Olga Gouchtcheva

Language attitudes in the setting of Russo-Belarusian bilingualism

A b s t r a c t

Studies of Russo-Belarusian bilingualism rarely employ a multidisciplinary approach that makes it possible to present language-related issues against a broad sociocultural background. The methodology of cultural anthropology is employed even more rarely. All this sometimes leads to superficial, or even plainly mistaken, conclusions. This article presents the problem of attitudes towards the Belarusian and Russian languages on the basis of a study based on in-depth individual interviews with students of a university in Minsk. The interviews reveal considerable ambivalence towards the Belarusian language. A comparison with on-line discussions and questionnaire data allows for a more objective representation of the issue.